

De contouren van de Jordaan

Vandaag nemen we de omvang van de Jordaan als vanzelfsprekend aan, maar die heeft een geschiedenis die dit stadsdeel in 1609 net zo makkelijk een heel ander aanzien gegeven zou kunnen hebben.

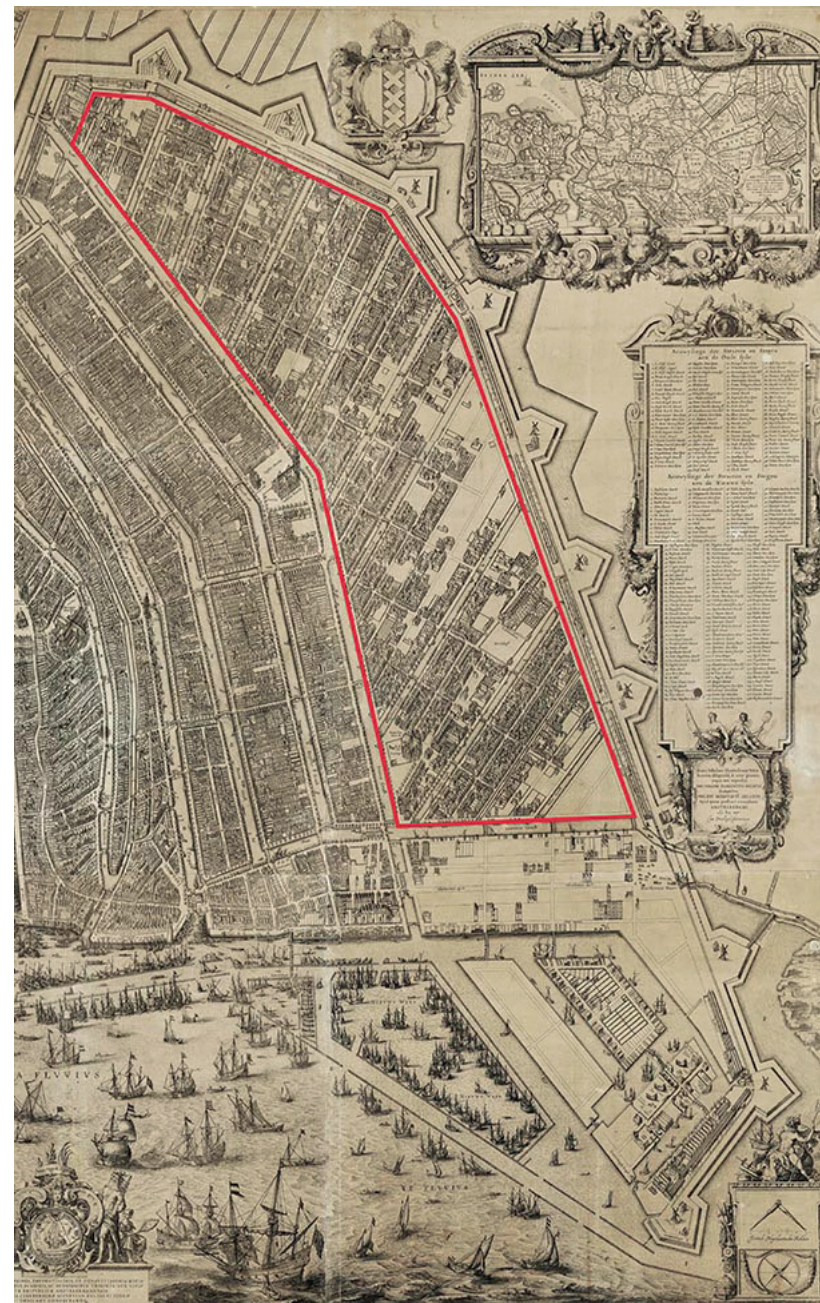
Vestingwerken

Amsterdam consulteerde stadhouder Maurits betreffende de nieuwe vestingwerken. Die had met zijn expert Menno van Coehoorn nieuwe inzichten ontwikkeld. Het dringende advies was een gelijkmatig verlopende omwalling, zonder scherpe knikken, met alleen bochten naar binnen, dus richting stad. Grondregel daarbij was de eis dat het geschut op de bolwerken de wal kon bestrijken zonder de eigen vesting of het volgende bolwerk te raken. In Amsterdam worden de nieuwerwetse bastions ijzereheinig nog steeds bolwerken genoemd, maar de vijfhoekige vorm van het bastion had niets 'bols' meer.

Rond de Westelijke Eilanden lagen de eerste twee bolwerken die bescherming moesten bieden tegen vijandelijke benadering over het IJ (zie afb. rechts). Dat waren Blauwhoofd en de Bogt. Die laatste naam was niet voor niets. Hier zou de muur een flinke zwaai maken richting het volgende obstakel: het Kartuizerklooster. Er was in 1609 geen discussie meer of dat voormalig klooster binnen of buiten de wal gehouden zou worden. De instructies die de legeraanvoerder had gegeven, lieten geen buitensluiting meer toe. Het oorspronkelijke plan om de muur vanaf de Bogt naar binnen te laten zwenken richting Prinsengracht werd door hem afgekeurd. Dat was het stadsbestuur ook recht zo, want de gronden van het klooster waren bij wijze van inkomen ter beschikking gesteld aan het Burgerweeshuis. Buiten de stad zou de exploitatie van die gronden veel minder waard zijn geweest.

Van de Bogt tot bolwerk Kartuyzer verliep de wal in bijna volmaakt rechte lijn.

Rechts: De vestingwerken rond de Westelijke Eilanden bepaalden in hoge mate de vorm van de Jordaan. Vervolgens volgde de contour uit bestaande bebouwing die men persé binnen wilde sluiten. Kaartfragment Balthasar Florisz van Berkenrode. Bron: SAA

Vanaf dat punt werd een nieuwe richting ingeslagen om zo snel mogelijk in de buurt van de Prinsengracht te komen. De stad had slecht een gering belang om zoveel extra grond binnen te sluiten; eigenlijk was de Prinsengracht voldoende geweest als nieuwe stadsgrens en nergens zullen we dan ook zoveel ruimte tussen Prinsengracht en Lijnbaansgracht aantreffen als in de Jordaan.

Er was een schans binnen de wal nodig voor transport van wapens, munitie en manschappen. Daarbinnen kwam dan de binnen-vestgracht, de Lijnbaansgracht, en verder werd er een strook gereserveerd voor de allersmerigste of lawaaiige industrie zodat die uit de binnenstad verdreven kon worden.

Op zich was een rechte lijn naar bolwerk de Passeerder (tijdens de Vierde Uitleg Osdorp gedoopt) mogelijk geweest, ware het niet dat halverwege tussen Plempenpad en Pottebackerspad een groot aantal armen- of diakenhuisjes stonden. De gereformeerde kerk was

Boven: Zo landelijk was het gebied rond het Kartuizerklooster toen het binnen de stad kwam te vallen. De eigenaren van huizen of bedrijven kregen binnen de stad een nieuwe plek toegewezen of werden gecompenseerd. Afb: SAA

Rechts: De Lijnbaansgracht was de binnen-vestgracht. Tussen deze gracht en de muur kwamen geselecteerde bedrijven als lijnbanen. Op deze vroeg 19de-eeuwse tekening van Gerrit Lamberts is dat al heel wat gedifferentieerder. Op de achtergrond korenmolen De Victor. Afb: SAA

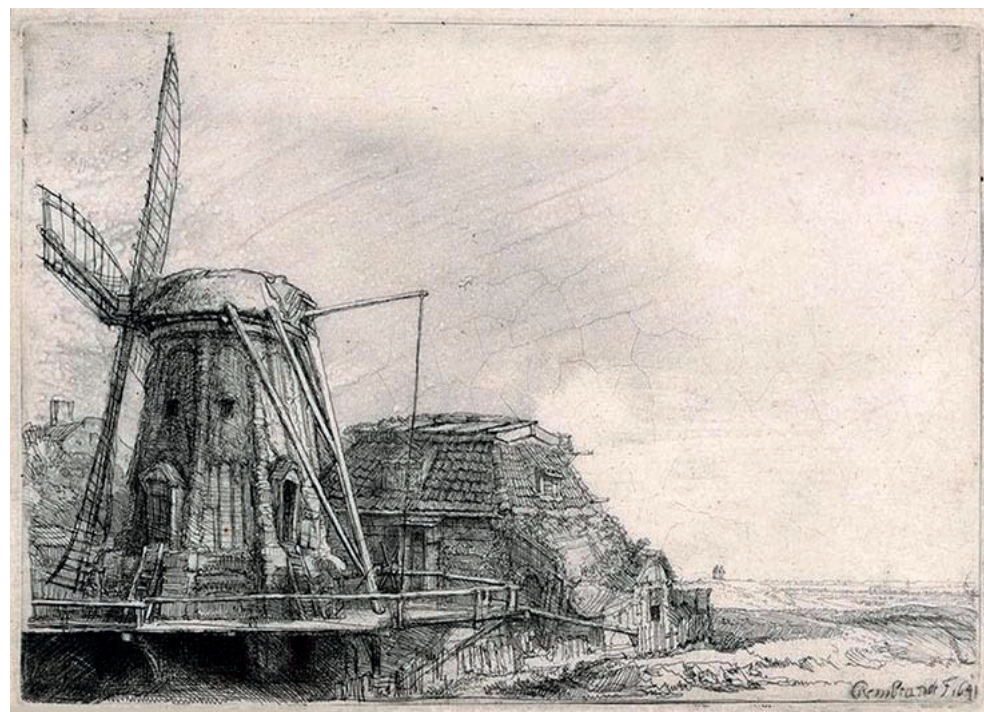
toen al zo invloedrijk dat die huisjes op hun dringende verzoek binnengesloten werden. Het waren eerlijk gezegd niet alleen deze huisjes; de dichtste pre-stedelijke bebouwing was achter de Jan Roodenpoort te vinden, daar waar nu de Raadhuisstraat is. Er waren te veel machtige Amsterdammers die hier bezittingen hadden om dat te negeren. We zien de omwalling dan ook twee bochten maken óm bebouwing die binnengesloten moest worden, te weten bij het Pannebackerspad (nu: Bloemstraat) en een iets scherpere bocht ter hoogte van het Pottebackerspad (nu: Rozenstraat). Op die knikken kwamen bolwerken, respectievelijk Rijkeroord en Rijk. Op dat laatste bolwerk stond een korenmolen die u misschien kent: de Victor. Van bolwerk Rijk zocht de omwalling een punt op dat voldoende

ruimte liet voor de vestingwerken, binnen-vestgracht en een blok voor de bovenvermelde vuile industrie. Dat werd bolwerk Passeerder en zoals vandaag nog vast te stellen is, bedraagt de lengte van de Passeerdersgracht krap 180 meter, terwijl de Brouwersgracht alleen al tot de Prinsengracht 580 meter lang is.

Derde Uitleg stopt vóór Heiligeweg

En toen was het geld op. Het was wel degelijk het plan geweest om de hele omwalling in één keer af te maken. De operatie tot nu toe was echter zo uit de hand gelopen dat men besloot voor de Heiligewegssloot te stoppen en de wal met een haakse bocht op de oude omwalling langs de Herengracht te laten aansluiten. De stadhouder natuurlijk verontwaardigd! Hij had nog zo gezegd dat er geen inzwinkingen mochten komen. Om hem tegemoet te komen werd er rond 1635 nog een hulpbolwerk opgeworpen op die knik.

Jordaan extra bewerkelijk

Dat 'uit de hand lopen' betrof niet alleen de kosten maar ook de hoeveelheid werk die de inrichting van de Jordaan met zich bracht. Omdat er al zoveel bebouwing stond die allemaal vergoed zou moeten worden als ze gesloopt werd, besloot de stad de Jordaan niet op te hogen en het stratenpatroon min of meer aan de bestaande paden en sloten aan te passen. Om toch nog een logisch stratenpatroon te krijgen konden niet alle weersloten (afwateringssloten) en zeker

Boven: Sommige korenmolens kregen in de loop der jaren andere bestemmingen. Deze op bolwerk Passeerder werd kruithuis en eind 18de eeuw moutmolen. Hij heette niet voor niets Kleine Stinkmolen.

Links: Het Salpeterhuis was een van de bedrijven die naar de Lijnbaansgracht verbannen werden, net als de geschutsgieterij. Afbeelding: SAA

niet alle paden met huisjes daaraan gehandhaafd blijven. De Vroedschap deed zijn best om het zoveel mogelijk mensen naar de zin te maken en gaf opdracht de huisjes die niet aan een nieuwe straat zouden blijken te staan naar een nieuwe plek te verplaatsen. Gelukkig waren die eenvoudige houten stulpjes zelden onderheid dus verplaatsen ging redelijk eenvoudig. Vaak ook konden die huisjes niet

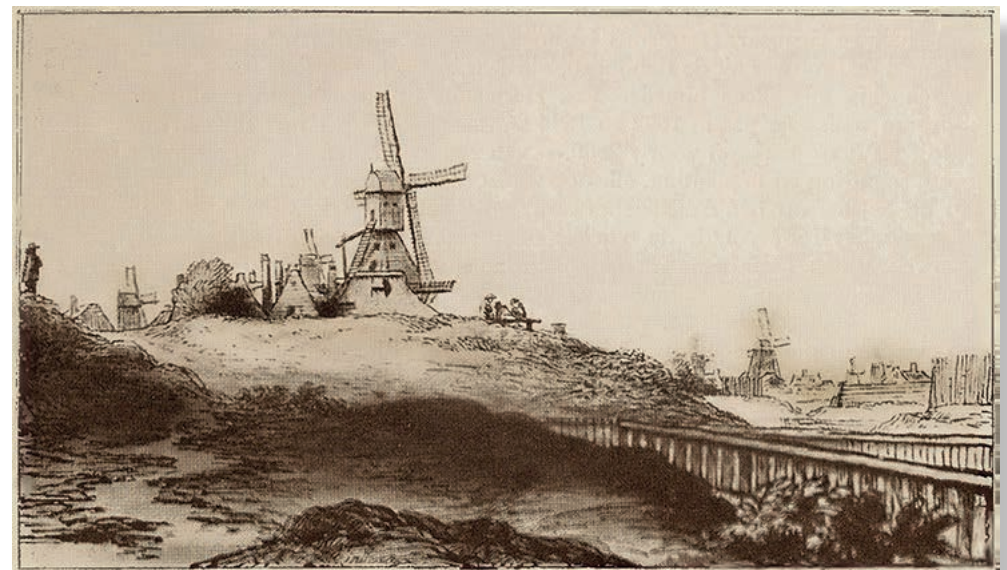
Boven: Het Fransenpad telde extreem veel inpandige huisjes die alleen via gangen bereikbaar waren. Afbeelding: SAA

Rechts: Pas na 1670 werden de bastions versteend en de muren gebouwd. Tot die tijd bestonden wallen en bastions uit opgeworpen aardhopen. Hier bolwerk Anjelier met moutmolen De Hooiberg.

zo'n nieuwe plek krijgen en werden binnenhoven gecreëerd waar die huisjes via een gang bereikbaar gemaakt werden. Zo kwam de Jordaan aan zijn honderden gangen naar inpandige huisjes.

Vierde Uitleg

Vijftig jaar later besloot de Vroedschap dan toch de rest van de omwalling af te maken. Maar intussen groeiden de bomen tot in de hemel en was de stad blij met extra ruimte. Van 1600 tot 1650 ontwikkelde zich het inwonertal van 60.000 naar 140.000, meer dan een verdubbeling in 50 jaar. De uitbreiding zou daarom deze keer juist ruimer worden aangelegd dan gepland. Voor de Jordaan betekende dat een verplaatsing van bolwerk Passeerder een tiental meters naar buiten en een iets wijdere bocht van alle hoofdgrachten. Die verplaatsing is het moment van naamsverandering van Passeerder naar Osdorp. De nood-vestgracht langs de aansluiting van Passeerder naar de oude wal heet vandaag Leidsegracht. De enorme problemen

waar de stad zich voor geplaatst zag, nl. de watersystemen van de niet-opgehoogde Jordaan met de wél opgehoogde Vierde Uitleg te koppelen, hebben hoofdbrekens gekost. Men besloot de Lijnbaansgracht niet door te trekken tot het vervolg voorbij de Leidsegracht. Die problemen heb ik eerder proberen aan te stippen in de het stuk over [Amsterdams waterstaat](#).

Aarden wallen

Tot slot moet er nog een misverstand uit de weg geruimd worden. De meeste afbeelding van onze bolwerken en vestingmuren vertonen een strakke natuur- of bakstenen opbouw, met uitzondering van de buitendijkse bolwerken. Alle bolwerken bestonden in eerste instantie uit opgeworpen afgeplatte heuvels en alle muren eveneens uit opgeworpen aarde. Pas toen de Vierde Uitleg achter de rug was

werd een begin gemaakt met het ‘verstenen’ van zowel bolwerken als muren. Het was zeker voorbij het jaar 1700 voordat de hele ring naar wens was en toen kon men van vooraf aan verder gaan met reparaties, iets dat tot de slechting niet meer gestopt is. Van die nog niet versteende bolwerken heeft Rembrandt er een aantal vastgelegd; de bekendste tekening is wel die van de Kleine Stinkmolen op bolwerk Passeerder/Osdorp (zie pag. 15).

Boven: De Raampoort was een waterpoort met een passantendoorgang. Tot aan het einde van de Brouwersgracht de Bullebak aangelegd werd, was dit de enige doorvaart van de stad naar de Singelgracht. Afbeelding: SAA

Links: Na de voltooiing van de Vierde Uitleg werden alle wallen en bolwerken 'versteend'. Op de voorgrond bolwerk Anjelier/Slotermeer waarop moutmolen De Hooiberg stond. Dan de Zaagmolenpoort en daar achter bolwerk Kartuyzer met korenmolen De Kat. Afbeelding: SAA